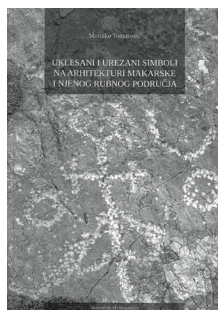

at the stadium and ended there. In between these matches, Yugoslavia's politicised sport was also slowly dying. The publication is crowned by a full list of exhibit items and performances presented at the exhibition.

Interest in the 1980s is a phenomenon that goes far beyond mere academic curiosity, which would result in a coherent narrative about that time. In the Croatian case, it is primarily a journey to the times before zero hour (I mean the beginning of the 1990s), an attempt to understand what led to it and what preceded it in the broad scheme of events. It is also a return to the times of innocence and serenity, a kind of harmless retromania whose central principle is that culture gladly feeds on its own past. Both the exhibition and the book not only reconstruct the image of the 1980s, but also create it, assemble it, compose it once again. They reconstruct the atmosphere, the points of tension, the transition process that lasted throughout the decade and was intensely perceived in the area of culture. It was through the prism of culture – as the book proves – that was the best way to tell the story of the 1980s and to avoid ideological disputes and the need to take explicit political stands. This is the best possible strategy to tell the story of not always comfortable legacy of Yugoslavia.¹

Ewa Wróblewska-Trochimiuk
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
ORCID: 0000-0002-1594-3306

Marinko Tomasović, Urezani i uklesani simboli na arhitekturi Makarske i njenog rubnog područja, Gradski muzej Makarska, Makarska 2019., 128 str.

Monografija arheologa i povjesničara umjetnosti Marinka Tomasovića uz opsežan popis izvora i literature razdijeljena je u 27 manjih poglavlja raskošno opremljenih s dvjestotinjak vrhunskih fotografija Brankice Pejković. Knjiga je rezultat dugogodišnjega prikupljanja arheološke, etnološke i folklorističke građe na području grada Makarske i njegova rubnoga prostora omeđena prigradskim naseljima na padinama Biokova: Velikim Brdom, Makrom i Kotišinom te selima i zaseocima poput Zakuće, Žliba, Gojaka, Puharića, Žarnića, Srzića i dr. Ta prostorna cjelina nikada još nije bila istraživana u kontekstu humanističkih znanstvenih disciplina, a gotovo nikako ni spominjana u literaturi. Posebnost monografije očituje se u gorljivoj zanimanju autora za neprimjetne, pa stoga i neistraživane, uparane motive u kamenu ili žbuci na svetištima i drugim građevinskim objektima. "Neugledni oblici na gradnjama, stilski atipični i vremenom

¹ This review was produced under project no. 018/31/D/HS2/03127, funded by the National Science Centre, Poland.

nastanka glavninom nereferentni” poveznica su svih lokaliteta i predloženi su u kataloškom dijelu monografije kroz 134 opisne kataloške jedinice. Minuciozno obrađena prikupljena građa otvara nove horizonte sagledavanja makarskoga Podbiokovlja i grada Makarske. Rijetki su istraživači koji na “beznačajnim” fasadnim ogrebotinama otkrivaju kulturološke zanimljivosti i zatomljeni svijet ljudskih strahova, nadanja, želja i vjerovanja. Dojmljivo to potvrđuje ne samo izgled ove monografije već i tekstovi zapisani istančanim jezikom znalca zavidne akribije, istraživačke fascinacije i poetske doživljenosti. Iako je Tomasović sporadično već tumačio te male zavodljive arhitektonske simbole u nekolicini svojih tematskih radova “glavninom usmjerenih arheološkim topografskim cjelinama”, u monografiji ih je objedinio s dodatnim etnološkim i folklorističkim “natruhama”, koje razvijaju unutarnju dinamiku cjelokupnoga sagledavanja zadane prostorne problematike. U njezinu iščitavanju autor ističe važnost kolektivne memorije u tumačenju jednostavnih arhitektonskih “marginalija”. Međutim, ona ovdje uvelike nedostaje te je autor prepušten svojoj znanstvenoj intuiciji u razlučivanju apotropejskih značenja uparanih simbola u doživljaju čovjekove svakodnevice.

Uz autorov kritički pristup postojećoj raznolikoj literaturi iz koje je razvidna tek evokacija uklesanih simbola, jasno je da je Marinko Tomasović svaku i najmanju napomenu u više od 170 citiranih bibliografski jedinica koristio kao važno izvorište potvrde svojih zapažanja. Svaki urez, bilo da je riječ o križu, pentagramu, mjernoj oznaci, ili o životinjskom motivu, pažljivo je promatran u razno doba dana, izmjereno, dokumentiran i prezentiran u knjizi. Na arhitektonskim marginalijama Tomasović nam pokazuje da to nisu tek obične urezotine i rezbe, već da je riječ o pronositeljima dubokih ljudskih intima, proživljavanja trenutaka i vjere u boljitak. Po brojnosti prednjače raznoliki oblici križeva na koje je već davno upozorio i Cvito Fisković, a čija “upozorenja” postaju nit vodilja Marinku Tomasoviću u tkanju njegove monografije. Križ je najbrojniji, najučestaliji, ali i vremenski najteže odrediv motiv, evidentiran ne samo brojčanim stanjem u prostoru (ukupno 235 pouzdanih križeva) već i njegovim tipološkim odrednicama (latinski, grčki, Petrov križ, Tau križ, kristogram itd.), a potom i načinom izvedbe (uklesan, uparan, oslikan ili žbukom nanesen). Po brojnosti dominiraju latinski i istokračni, odnosno grčki križevi, koji uglavnom pripadaju 18. i 19. stoljeću. Rijetki su križevi poput kristograma (Kristova monograma), Petrova, Filipova ili pretpostavljenoga Tau križa, no i oni su zamijećeni na prostoru Makarske i Makra. Križevi upisani u kružnicama ili elipsama apostrofiraju nebesko i cikličko poimanje života i apotropejskoga su značenja. Posebna pozornost je usmjerena na pentagram ili Salomonovo slovo i njegovu izrazitu apotropejsku simboliku, koju Marinko Tomasović na opisu primjera iz Makra objašnjava kao “čuvara reda” i “simbola opće zaštite umrlih”. Salomonovo slovo je izuzetno i po sačuvanoj predaji prema kojoj se njime označavalo mjesto ukopa nekrštene djece. Pentagram, simbol vječnosti i magični simbol koristio se posebice u srednjem vijeku kao simbol pet Isusovih rana, a kao apotropejski znak odbijao je đavolje sile. Evidentirani primjer odražava njegovu popularnost u 19. stoljeću kad se kao apotropej urezivao uz vrata i prozore kuća diljem Europe jer se vjerovalo da znak ne dopušta mörama mučenje čovjeka u snu. Njegova apotropejska snaga istaknuta je u pučkim ljekarušama gdje se zajedno s križem koristio za liječenje *plamca* (groznice) te kao zaštita za blago s kojim čovjek živi i od kojega živi. Zato je zdravlje koze, ovce ili magarca bilo od neprocjenjive važnosti, a posebice se čuvalo zdravlje pčela te se pentagram urezivao uz košnicu. Istaknut je primjer stilizirana srca i dvije strelice, drevni motiv poznat iz norveških zapisa magijskih molitvi u razotkrivanju lopova. Makarski primjer istoga motiva Tomasović spretno smješta u kontekst apotropejskoga simbola zaštite imovine vlasnika. S kulturnoanimalističkoga očišta zanimljivi su rijetki životinjski prikazi u Kotišini i uz križeve u Vepricu (svetištu Majke Božje Lurdske). Na tom prostoru Tomasović se osvrće na čašćenje sv. Andrije i sv. Martina, tzv. vučjih svetaca čiji kult propituje u zaštitničkom kontekstu, ističući da se “prikaz životinja [...] može razumjeti kao likovni zagovor za zaštitu blaga”. Pritom autor nesvjesno razotkriva svoju privrženost vitalnoj animalističkoj tematici uti-

snutoj u zamagljena pučka vjerovanja, koja su prepoznatljiva na širem južnoslavenskom arealu, no na makarskom mikrotoponimskom prostoru su do te mjere ukopana u prošlost da ih je gotovo nemoguće dosegnuti. Objašnjeno je to “transformacijom prigradskog, danas gotovo posve raseljenog sela”, društveno-migracijskom pojavom koja odnosi u zaborav mitološke predodžbe i iskonska vjerovanja malih prostora.

Posebnost su majstorske i klesarske oznake zabilježene najvećim brojem u središtu Makarske na sakralnim i profanim objektima. One su u ovoj monografiji prvi put sustavno obrazložene i pažljivo dokumentirane. Autorova pozornost nije uvijek usmjerena isključivo na vidljive arhitektonske minijature već i na površinske obrise na kamenu koje razabire samo oko iskusna tragača. Ti nejasni oblici, uglavnom križevi, izvedeni su najčešće nazubljenim čekićem ili dljetom sitnog zuba, izloženi su atmosferskim promjenama pa tako teško prepoznatljivi, ali ne i zanemareni u Tomasovićevim terenskim zapažanjima. Tomasović posebno razrađuje mjesta upisanih križeva (dovratnici, doprozornici, nadvoji ulaza, pragovi, zabati kuća, spojevi krova, mlinovi, utvrde, raskrižja i sl. U tom smislu zanimljiv je prostor triju mlinova (dva uz potok Vepric i jedan u Makru) i fortifikacijski objekt Velikog kaštela u Kotišini. Na oba lokaliteta veći broj križeva ima svrhu obrane od zla, nerealnoga koje je moguće tumačiti isključivo kroz etnološko-folklorističku percepciju jer se odnosi na obranu od nadnaravnih bića, i realnoga koje se odnosi na pobjedu u boju i obranu od ratnih stradanja. Naime, mlinice su u pučkom svjetonazoru povezane sa *stravinama* ili *plašinama*, kako piše već i Frano Ivanišević, pa kao nečista i prevratnička mjesta, heretička okupljališta, sastajališta izmaštanih bića od vila do vukodlaka uvijek su izvan naselja. Zamijećeno gomilanje križeva na ovom mjestu (16 na dva mlina) moćno je sredstvo obrane od nadnaravnoga, od *stravina* te su zaštita vlasnika i korisnika mlina. Uz fantazmagorično pučko predočavanje mlinica, Veliki kaštel pak u Kotišini, koji je adaptirana pećina za potrebe skloništa i obrane od Osmanlija iz 17. stoljeća, evocira realno vrijeme Kandijskoga rata (1645. – 1669.), ratnih strahova i stradanja. Visoko na zidu kaštela su tri istokračna najstarija sačuvana primjera uklesavanja križeva na arhitekturi makarskoga područja (tri latinska križa su mlađe provenijencije). Prema Tomasoviću oni evociraju temeljni slogan kršćanstva: *In hoc signo vinces – U ovom ćeš znaku pobijediti*. Oživljena je tako legenda o Kristovu ukazanju caru Konstantinu uoči bitke na Milvijskom mostu 312. godine i kristogramu iscrtanom na štitove Konstantinove vojske. Nedavno obnovljenom kaštelu predviđa se svijetla budućnost u kulturološkom i turističkom kontekstu oživljavanja Podbiokovlja.

Koliko god su križevi bili najčešći motiv uklesavanja, isto su toliko i namjerno uništavani, “neutralizirani” nazupčanim kvadratnim čekićem, i to najčešće na vidljivim mjestima (gradska kamena česma na glavnom trgu) “pri čemu su ideološki motivi tijekom većeg dijela druge polovine 20. st. najvjerojatnije razlogom njihovog uklanjanja”, zaključuje Marinko Tomasović. Prirodne usjekotine u kamenu koje nerijetko imaju oblike križeva dodatno su zanimale Tomasovića, koji bilježi zanimljiv primjer ucrtanoga križa u kružnicu fosilnoga ostatka školjke tzv. ruže. Autor nije zaobišao ni slučajne vodoravne usjeka u kamenu na dovratnicima koje povezuje s kretanjem vozila uskim ulicama gradske jezgre, na koje nitko nikada nije obraćao nikakvu pozornost.

Obiljem izvrsnih fotografija, riječju, akribijom, a nadasve zaintrigiranošću koju prenosi na čitatelja, Marinko Tomasović je ovom knjigom pomaknuo svoje istraživačke arheološke i povijesno-umjetničke “opsjednutosti” na etnološka i folkloristička zanimanja. Time je pokazao važnost interdisciplinarnosti, koja je nezaobilazan način za upoznavanje mikrotoponimije koja krije neprocjenjiva kulturna blaga namijenjena istraživačkim duhovima budućih generacija, ali i kulturološkom oplemenjivanju svih nas.¹

Antonija Zaradija Kiš

¹ Ovaj je rad (prikaz) sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost u okviru projekta Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse (IP-2019-04-5621).